

УДК 376.64(477)

Альона Скрипник,
аспірант

Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

СИРІТСТВО В УКРАЇНІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюються причини виникнення феномену «дітей – сиріт» та «дітей позбавлених батьківського піклування»: постановка проблеми.

Ключові слова: сирітство, дитина-сирота, діти, позбавлені батьківського піклування.

В статтє освещаются причины возникновения феномена «детей-сирот» и «детей, лишенных родительской опеки»: постановка проблемы.

Ключевые слова: сиритство, ребенок-сирота, дети, лишенные родительской опеки.

The reasons of arising the phenomena «children – orphan» and «children deprived of parental care» have been analyzed in the article.

Key words: orphanage, orphan child, children deprived of parental care.

Виховання – це процес з дуже багатьма невідомими, це складна, нелінійна система, що вимагає багатоаспектного підходу до її аналізу і проектування. Виховний процес тісно пов'язаний із станом суспільства, він опирається на реальність, рівень освіченості й вихованості, умови, в яких живе суспільство й конкретна дитина [12].

За словами О.В. Сухомлинської, в сьогоденному суспільстві існує проблема – мета навчально-виховного процесу. Якої мети ми маємо досягти в результаті виховання. На що маємо опиратися у визначенні пріоритетів? Звичайно, існують вже напрацьовані загальноєвропейські і загальноосвітні документи, які мають виступати загальнотеоретичними засадами наших виховних програм, концепцій, технологій: систем. Це, перш за все, Декларація і Конвенція про права дитини (1989, Україна, 1991), Всесвітня Декларація про виживання, захист і розвиток дітей. Ідеї та принципи проголошені в ній – це ідеї виховання вільної й автономної особистості, яка визнає й усвідомлює свої права і обов'язки в суспільстві, ідеї рівності, свободи, достоїнства, визнання особистістю верховенства закону тощо [12].

На сьогодні існує реальна потреба у здійсненні досліджень і побудові виховних систем, що спирається на співробітництво, участь, діалог і повагу, на колективізм. Адже розвиток громадського суспільства будується як взаємодія суб'єктів. Вона складається не стільки з діяльності індивідів скі-

льки із взаємодії груп об'єднань, закладів. Це передбачає вивчення, дослідження й втілення в життя програм спільної життєдіяльності дітей та їхньої взаємодії [12].

Кризові ситуації у нашому суспільстві спричиняють появу принципово нових чинників, які зумовлюють таке явище, як «відмежування» дитини від сім'ї, зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки. Щороку в Україні сиротіє та позбавляється батьківського піклування більше 12 000 дітей [3].

Погіршення умов життя сім'ї, падіння її моральних принципів, негативне ставлення батьків до власних дітей аж до їхнього повного витіснення із сімей сприяло появі так званого «прихованого» соціального сирітства. При цьому школи-інтернати, дитячі будинки переповнені; зростають притулки тимчасового утримання дітей, які опинилися в соціально небезпечному становищі.

Сьогодні проблема соціалізації дітей, які залишилися без батьківського піклування стає найпріоритетнішою національною проблемою. Фактично суспільство переживає стан розгубленості, зумовлений відсутністю ефективного механізму вирішення проблем сирітства. Поглиблює негативну ситуацію з дітьми, позбавленими батьківської опіки і тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

Основною причиною, через яку дітей позбавляють батьківського піклування, є позбавлення батьківських прав. За словами Л.В. Мардахаєвої, позбавлення батьківських прав – це законодавчий акт, спрямований на охорону прав дітей, які виховуються сім'ї, захист їх від жорстокого поводження з боку батьків, їх шкідливого впливу або ухиляння їх від обов'язків з виховання [6]. Позбавлення батьківських прав відбувається тільки в судовому порядку. Батьки, позбавлені батьківських прав втрачають усі права фактичних зв'язків з дитиною, але це не звільняє їх від обов'язків з утримання. При позбавленні батьківських прав обох батьків дитина передається на опіку органів піклування [10]. Зростання кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування з причини позбавлення (обмеження) батьків батьківських прав, зумовлений не лише масштабами сімейного неблагополуччя, але й підвищеною увагою органів захисту дитинства щодо цієї проблеми й активації способів для вилучення дітей із сім'ї, в яких створюється небезпечна для життя і здоров'я дітей ситуація, внаслідок неналежного виконання батьками своїх обов'язків. Можна виокремити й інші причини поширення цього явища: зростання позашлюбних народжень, соціальна дезорганізація сім'ї, фінансово-економічні труднощі, асоціальна поведінка батьків (пияцтво, наркоманія, злочинна поведінка). Крім того, причинами сирітства дітей в нашій країні є відмова від дитини в пологовому будинку, смерть або невиліковна хвороба батьків дитини, а також позбавлення прав батьків дітей у зв'язку зі злісним невиконанням ними своїх обов'язків.

Отже, всі ці причини зумовили таке явище як «соціальне сирітство». Головною причиною й умовою соціального сирітства є сім'я.

Термін «соціальне сирітство», як зазначається у словнику із соціальної педагогіки, є соціальним феноменом, який означає велику кількість неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування при наявності таких. До соціальних сиріт належать діти-відмовники; діти батьків, позбавлених батьківського піклування або визнаних судом недієздатними; діти, чиї батьки знаходяться в місцях позбавлення волі або місцезнаходження яких невідоме [14].

Серед категорій сирітства виділяють 3 основні групи:

1. «Круглі» сироти, обидва або єдиний з батьків помер.
2. Діти, батьки яких позбавлені або обмежені в батьківських правах, чи знаходяться в місцях позбавлення волі, або не спроможні виконувати батьківські обов'язки за станом здоров'я або з причини складного матеріального становища сім'ї.
3. Діти, позбавлені батьківського піклування і діти-сироти, які мають відхилення у фізичному і психічному розвитку. Найважливішою причиною фізичних і психічних захворювань у таких дітей переважно виступає погана спадковість (алкоголізм і наркоманія) [13].

Варто зазначити, що явище соціального сирітства характерне не лише для України. Стрімка урбанізація сучасного суспільства, соціальні катаклізми, інтенсивна міграція населення супроводжується зростанням кількості покинутих дітей. Разом з тим, до сьогодні залишається маловивченою й незрозумілою сутність такої аномальної, на наш погляд, форми материнської поведінки – відмова від власної дитини. Аналіз літератури з теми, яку ми розглядаємо, свідчить про надзвичайну складність взаємодії соціальних, психологічних і паталогічних чинників, що порушують найсуттєвішу форму соціальної поведінки жінки – материнство.

Проблема сирітства була включена у сферу наукових і практичних інтересів медицини, педагогіки і психології відносно недавно, в часи другої світової війни, коли з'явилося багато дітей, які втратили батьків й потребують опіки. В психіатрії з'явилася нова галузь – соціальна психіатрія сирітства. Психологи і психіатри на сьогодні вивчаються фактори порушення психічного і соматичного здоров'я осиротілих дітей [5]. Категоріально-поняттєвий апарат наукових досліджень поповнюється новими поняттями (наприклад «синдром сирітства» та ін.).

На сьогодні в Україні склалося досить багато різноманітних типів і видів влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки, обумовлених запитамі і можливостями соціуму й вимогами доцільності.

- дитячий будинок (для дітей молодшого, дошкільного і шкільного віку; змішаний);
- школа інтернат для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт;

- спеціалізований дитячий будинок для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт з відхиленнями у розвитку;
- дитячі будинки сімейного типу;
- патронажна сім'я;
- прийомна сім'я;
- опіка і піклування;
- усиновлення;

У відповідності з міжнародним й українським законодавством визначені такі форми усиновлення дитини, що замінять їй рідну сім'ю: усиновлення, опіка (піклування), прийомна сім'я (в різних її видах). Українське законодавство віддає перевагу вихованню дітей, позбавлених батьківської опіки в умовах сім'ї (усиновлення, удочеріння), опіка (піклування) або прийомна сім'я. Л.Ю. Михеєва, наявні форми влаштування осиротілих дітей поділяє на два види: індивідуальні форми влаштування (усиновлення, опіка (піклування), прийомна сім'я) й неіндивідуальне влаштування (передача дитини до спеціалізованих закладів) [8].

Діти, позбавлені батьківської опіки, передаються на виховання в сім'ї. Сімейне життєвладування таких дітей – найважливіший шлях вирішення проблеми сирітства, який реалізує право кожної дитини на сім'ю. Однак сама по собі передача дитини в сім'ю не вирішує проблему дитячого сирітства повністю. Необхідно призупинити підвищену тенденцію зростання кількості таких дітей. Учені виділяють три основні групи факторів, що впливають на вирішення проблеми сирітства: соціально-економічні, психологічні й медичні [5; 7; 9; 10]. Сьогодні зусилля нашої держави зосереджені на соціально-економічній сфері, де здійснюється підтримка широких категорій населення, в тому числі й сімей, які взяли дитину на виховання. Робота з психологічними й медичними факторами (виявлення, рання діагностика, форми і методи роботи з подолання проблем дітей, позбавлених батьківського піклування) проводиться повільно, а діяльність різноманітних соціальних служб спрямована не на попередження соціального сирітства, а на роботу з дітьми, які залишилися без батьківського піклування.

Окрім сімейної форми влаштування осиротілих дітей, існує ще передача дитини в спеціалізовані чи інші аналогічні установи. Така форма влаштування на сьогодні є найпоширенішою. Заклади для дітей, позбавлених батьківського піклування мають диференційований характер. Діти віком до 3 років передаються в дитячий будинок (заклади охорони здоров'я). Діти, старші 3 років переводяться в дитячі будинки дошкільного й шкільного віку – навчальні заклади, заклади соціального обслуговування (дитячі будинки-інтернати для дітей-інвалідів з розумовою відсталістю й фізичними вадами, соціально-реабілітаційні центри, соціальні притулки) [4].

Можна впевнено констатувати, що проблеми дітей, позбавлених батьківської опіки, носять соціальний, медичний, психологічний і педагогічний характер.

Причиною проблем *соціального характеру* є соціальний статус дитини, яка залишилася без піклування батьків в дитячому будинку чи інтернатному закладі – вона «нічия» дитина. Зневажливе ставлення до таких дітей зі звичайних сімей й самих батьків може лише ускладнити їхнє становище. Дитина-сирота відчуває нестачу уваги з боку дорослих, оскільки в дитячому будинку увага педагогів зосереджена на групі дітей. Крім того, у вихованців інтернатних закладів формується залежність, для них характерний низький індекс самостійності. Діти звикають до опіки дорослих, а тому при виході з інтернату самостійно не можуть вирішити багатьох життєвих проблем.

Серед проблем *медичного характеру* варто зазначити про підвищений ризик захворювань дітей, позбавлених батьківської опіки: ураження головного мозку внаслідок внутрішньоутробної інтоксикації, перенесених пологових травм, нейроінфекцій раннього дитячого віку та інших факторів; неврози, зумовлені психічними травмами, часті хронічні патології та ін. Для більшості дітей характерними є відсталість на рівні фізичного, психічного та інтелектуального розвитку.

Проблеми *психологічного характеру* частіше визначаються ранньою деривацією неформального спілкування з дорослими (нестачею батьківської ласки, любові). Увага працівників дитячих будинків, будинків-інтернатів не може компенсувати дітям колишнього спілкування. Дитина спілкується в обмеженому колі. Недорозвиненість унаслідок такої депривації механізмів ідентифікації стає причиною замкнутості, емоційної прохолоди, агресивності, підвищеної уразливості вихованців дитячого будинку. Дуже тяжко дитина переносить зміну одного закладу на інший, коли змінюється мікросередовище, яке погано відображається на її психіці, характері, викликаючи стрес, нервові зриви, їй доводиться знову адаптуватися до іншого оточення [4].

Дитина, позбавлена батьківської турботи, має менше шансів на високу самоповагу, теплі і дружні відносини з іншими людьми та стійкий позитивний образ «Я». Вивчення підлітків і дорослих, які страждають психофізіологічними і психосоматичними порушеннями, невротичними розладами, труднощами в спілкуванні, розумовій діяльності чи навчанні, показує, що всі ці явища спостерігаються у тих, хто в дитинстві був позбавлений батьківської уваги і тепла.

Проблеми *педагогічного характеру* виникають внаслідок соціально-педагогічної занедбаності дітей, які потрапляють в інтернатні заклади, дитячі будинки. Згідно з численними дослідженнями у більшості вищезгаданих вихованців поряд з психопатологічними проявами виявляються і загальна психічна недорозвиненість, що уповільнює процес навчання.

Результати дослідження проблем дітей, позбавлених батьківського піклування, вказує на низьку ефективність механізмів соціалізації особистості, яка відбувається в умовах депривації. Х.А. Джаримова [2] відзначає такі негативні чинники депривації дітей-сиріт:

1. У дітей-сиріт або відсутня можливість засвоєння досвіду батьків шляхом наслідування зразків їхньої поведінки і способів подолання життєвих труднощів, або цей досвід носить негативний характер;

2. Жорстока регламентація і обмеженість соціальних контактів, властиві режиму проживання в дитячому будинку, роблять неможливим засвоєння дитиною всієї гами соціально-рольових відносин; в умовах дитячого будинку у дитини формується особлива рольова позиція – позиція сироти, яка не має підтримки і схвалення в суспільстві;

3. Ранній дитячий досвід дитини-сироти несе в собі відбиток материнської депривації і формує один із найсерйозніших феноменів сирітства – «втрату базової довіри до навколишнього світу», яка проявляється в агресивності, підозрливості, неспроможності до автономного життя;

4. Ускладнений процес саморегуляції, співвідносний з поступовою заміною зовнішнього контролю поведінки на внутрішній самоконтроль, який є наслідком організації життя дитини в дитячому будинку, де функції контролю належать вихователям.

Джерелом сирітства в найзагальнішому вигляді є потрапляння дитини в складну життєву ситуацію. Поняття *складна життєва ситуація* в цілому визначається як тимчасова, об'єктивно чи суб'єктивно створена ситуація; неминуча подія в життєвому циклі, що породжує емоційне напруження і стреси; перешкода в реалізації важливих життєвих цілей, з якими не можна впоратися з допомогою звичайних засобів; ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність; порушення звичних внутрішніх зв'язків; неможливість реалізації внутрішніх стимулів (мотивів, прагнень, цінностей). Соціально-педагогічний аспект складної життєвої ситуації стосовно нашого дослідження включає потрапляння дитини в такі соціальні обставини: погіршення матеріального становища сім'ї, послаблення виховної функції сім'ї, відсутність батьків у дитини та ін., сукупність яких створює для дитини нездоланні проблеми.

В основі складної життєвої ситуації лежать різноманітні фактори: джерело її виникнення, ступінь, наслідки її виникнення та ін. Нами встановлено два види дезадаптації: вікові психофізіологічні особливості окремих кризових періодів розвитку дитини і підлітка, що може негативно впливати на навчально-пізнавальну діяльність, внутрішньосімейні, міжособистісні стосунки. До стійких форм психосоціальної і педагогічної дезадаптації належать різноманітні негативні прояви особистісних, поведінкових і соматичних проблем.

Таким чином, до проблем сирітства в Україні ми відносимо: проблеми медичного характеру, проблеми соціального характеру, психологічного характеру та проблеми педагогічного характеру. Усе це потребує активізації державної політики щодо поліпшення становища дітей як у сім'ї, так і в системі суспільного догляду за дітьми, їхнє виховання і навчання. Існує нагальна потреба у розробленні довгострокової національної програми заходів, спрямованих на створення більш сприятливих умов функціонування

та розвитку дитинства на державному і місцевих рівнях.

Одне з головних завдань будь-якого суспільства і держави – здійснення права дитини на виховання в сім'ї. Ці права дитини зафіксовані як в міжнародних документах (Конвенція ООН про права дитини, Декларація прав дитини. Всесвітня декларація про забезпечення виживання захисту і розвитку дітей та ін.), так і законодавчих актах кожної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брутман В.И. Проблемы социальной защиты сирот, детей оставшихся без попечения родителей и юных одиноких матерей / В.И. Брутман, С.Н. Ениколопов, М.Г. Панкратова. – М.: Педагогика, 1994. – Кн. 1. – 182 с.
2. Джаримова Х.А. Социальная депривация детей-сирот: социологический анализ: автореферат. дис. ... к.с.н. / Х.А. Джаримова. – Майкоп, 2002. – 24 с.
3. Дитинство в Україні: права. Гарантії, захист (збірник документів). – К.: Мінсім'ямолодь, Український інститут соціальних досліджень, 1997. – Частина 1, 2. – 215 с.
4. Захаров А.И. Особенности семейных отношений и семейной психотерапии при неврозах детского возраста: автореф. дис. ... канд. псих. наук / А.И. Захаров. – Л., 1976. – 22 с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. 2-е изд., доп. испр. и перераб. / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
6. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Б.Н. Алмазов, М.А. Беляева, Н.Н. Бессонова и др.; под. ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. – М.: Академия, 2002. – 192 с.
7. Міщенко Н.Ф. Незгойні рани сирітства // Рідна шк. – 1993. – № 2. – С. 54–56.
8. Михеева Л.Ю. Опекa и попечительство. Правовое регулирование. Учебно-практическое пособие. – М.: Палеотин, 2002.
9. Пащенко Д.І. Зарубіжний досвід гуманізації соціального середовища та виховання. – К., 1999. – 208.
10. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. – К., Логос, 2000. – 87 с.
11. Психологический словарь. 2-е изд. – М., 2001.
12. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини / Ред. кол.: Побірченко (гол. ред.) та інші. – К.: Науковий світ, 2002.
13. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: учеб. пособие: В 2 кн. – М.: изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – Кн. 2. – 2-е изд., перераб. и доп. – С. 427–447.
14. Словарь по социальной педагогике. – М., 2002.